
Світлана Біляєва

д.і.н., провідний науковий співробітник
Інституту археології НАНУ

Олена Фіалко

к.і.н., старший науковий співробітник
Інституту археології НАНУ
м. Київ

ОСМАНСЬКІ ФОРПОСТИ ТЕРЕНІВ УКРАЇНИ: ДЕЯКІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНАЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ

Статтю присвячено вивченню функціонального використання османських форпостів в Україні кінця XV – XVIII ст. Проаналізовано особливості входження та перебування окремих земель України у лавах Османської імперії. Запропоновано розгляд певних функцій форпостів: оборонна та політико-адміністративна, господарська, культурно-інтеграційна та релігійна.

Ключові слова: османські форпости, функціональне використання, козацтво, оборона, господарство, культура, інтеграція.

Значна частина сучасної території України перебувала свого часу у складі Османської імперії. Йдеться про хронологічний відрізок з останньої чверті XV ст. по першу половину XIX ст. Отже, нові регіони імперії отримали статус певної її території, згідно якому на них була розповсюджена й відповідна адміністративна система. В той же час ситуація в кожному окремому регіоні залежала від цілої низки факторів та обставин, і перш за все від того, яку роль та функціональне призначення надавали йому в загальній системі.

Кожна з окремих земель України мала певні **особливості входження та перебування** під владою Османської імперії [5, с. 195-197].

Крим. Початок формування Османських володінь з боку Північного узбережжя Чорного моря припадає на 1475 р. При цьому Південне узбережжя та округа міста Керч були завойовані імперією, а до її складу були інкорпоровані генуезькі колонії та князівство Феодоро [5, с. 195]. В той же час основна частина півострову входила до центральної частини Кримського ханства, яке цього ж року стало васалом Османської імперії. Таким чином склалася особлива політична та адміністративна ситуація, якою не забарилися скористатися Кримські хани – була сформована специфіка васалітету подвійного стандарту. Отже, в деяких випадках було важко розібратися, де справа обмежувалася авторитетом влади хана, а де султана [8, с. 245]. Для Європейського політичного театру було надзвичайно важливим, що «концепції кримського хана... не завжди були тотожні османським», а у практичній діяльності «кримські хани інколи діяли всупереч інструкціям із Стамбулу» [2, с. 60]. Ще в XV–XVI ст. кримські хани зберігали повну владу в галузі управління князівством, хоча і визнавали османського падишаха верховним сюзереном. Більше того, вони могли відмовитися від участі у військових кампаніях Порти. Реально вони залишалися незалежними і суверенними монархами [3, с. 290–296]. Кафа, на відміну від території васального Кримського ханства, мала безпосереднє управління з центру. Саме тут формується найбільший ринок работоргівлі. Склалась типова практика управління прикордонними областями, коли османська влада надавала з одного боку велику самостійність, але з іншого тримала їх під жорстким контролем. Вона влаштовувала у безпосередньої близькості опорні військові та адміністративні пункти, де були розташовані війська та султанська адміністрація [6, с. 19].

Величезним і надзвичайно важливим у стратегічному відношенні був простір **Північного Причорномор'я та Приазов'я**. З кінця XV ст. ці терени безпосередньо перейшли під владу османів, увійшовши спочатку до складу бейлербеїлику Румелія з центром у Європейській частині Туреччини – Едірні. Проте у XVI ст. тут знов відбуваються певні зміни – формуються нові адміністративно-територіальні одиниці. В другій половині XVI ст. узбережжя Азовського моря увійшло до нового бейлербеїлика Азов. А наприкінці цього ж століття був створений «бейлербеїлик із центром у м. Очаків (Джанкерман), який об'єднав санджаки Північного Причорномор'я» [5, с. 196]. В цілому ж Північне Причорномор'я та Приазов'я поділялося на три частини: *Східний Ногай, Західний Ногай та Буджак (Південна Бессарабія)*. Що стосується Східного Ногаю (між М.Перекоп, рр. Дніпро, Міус, Конка) та Західного Ногаю (між рр. Дніпро, Дністер та Кодима), тут йшло формування та подальше існування ногайських етнополітичних утворень, васальних від Кримського ханства [5, с. 196].

Буджак (Південна Бессарабія) в міжріччі Дністра-Дунаю був заселений Буджацькою та Єдичкульською ордою ногайців, також васальними від Кримського князівств. Але саме тут, на теренах Буджака знаходились надзвичайно важливі форпости Османської імперії, захоплені у Молдавського князівства ще у 1484 р. – Кілія і Аккерман, які визначалися багатofункціональним призначенням. Крім оборонної функції, слід особливо наголосити на їх внесок у розвиток торгівлі, в тому числі транзитної, на шляху від Центральної та Західної

Європи до Малоазійських центрів Османської імперії. Надзвичайно важливим є і роль вищезгаданих міст-фортець як джерела османських традицій, завдяки акумуляції різноманітних предметів матеріальної культури з метрополії, їх використанні у побуті військових гарнізонів та мешканців міста впродовж понад трьох століть. Вони слугували певною скарбницею запозичення та розповсюдження турецької культури у різному етнічному середовищі, не виключаючи й українське [1].

Має сенс відзначити і **Західні райони українських земель**, які перебували в лавах Османської імперії у різні хронологічні періоди. Це *Північна Буковина*, яка входила до Молдавського князівства. Згодом останнє визнає ці землі васалом Османської імперії і таке співвідношення зберігається тут до 1775 р. Особливе місце в регіоні посідає Хотинська фортеця. Вона була інкорпорована у владу османів й набула характерних рис структури мусульманського воєнізованого населеного пункту за наявністю мечеті, казарм та інших будівель.

Так само після розпаду Угорського королівства у 1543 р. до складу Трансільванського князівства, яке було під протекторатом Османської імперії, потрапила і *Східна частина Закарпаття* [5, с. 197].

За Бучацькою угодою 1672 р. та Журавненською угодою 1676 р. до Османської імперії потрапило *Західне Поділля* з містом Кам'янець. Не зважаючи на порівняно невеликий термін перебування під владою османів, в місті відбувалося введення нової ідеологічної моделі. Це знайшло своє втілення насамперед у перетворенні католицького костелу на мусульманську мечеть з прибудовою мінарету; внесенні певних змін у вигляд фортеці тощо, а також у поступовому розгортанні торговельно-економічної діяльності на користь османських володарів.

Варто також відзначити, що *Брацлавське* та Південна частина *Київського воєводства* на Правобережжі Дніпра у 1969-72 рр. була васальним від Османської імперії утворенням – віластом Україна, статус якого на основі козацької військово-політичної організації на чолі із гетьманом був підтверджений декількома міжнародними договорами. Треба відзначити, що деякі пункти договору П.Дорошенка 1969 р. з Османською імперією вельми нагадують за змістом положення Гадяцького договору І.Виговського з Польщею, і навіть певний відгомін можна відчутти у на жаль нереалізованому договорі І.Мазепи із Швецією 1708 р., що свідчить про неухильне прагнення козацької України до власного державотворення, доля якого на жаль була ускладнена багатьма історичними обставинами. У 1681 р. Османська імперія віддала цей регіон Молдавському князівству, з 1685 р. – Кримському ханству, і лише за Карловицькими угодами 1699 р. він перейшов до Речі Посполитої.

У **Нижньому Подніпров'ї** *Запорозька січ* за міжнародними договорами 1712-13 рр. постала васалом Кримського ханства. Але на початку 30-х років XVIII ст. після прийняття більшістю козаків підданства Російської імперії та згідно до міжнародних договорів 1739-40 рр. територія увійшла до Російської імперії [5, с. 197].

Отже, виходячи з вищевикладеного, історія окремих територіальних володінь Османської імперії в Українських землях видається досить складною, строкатою та неоднозначною. Очевидним стає і існування кількох різних *форм залежності*: **1** – повне входження територій до Османської імперії; **2** – території-васали Османської імперії; **3** – території, що знаходились під протекторатом Османської імперії. Отже, в залежності від форми перебування в лавах Османської імперії формувалися та існували різні правові механізми володіння територіями, і різні територіальні типи державотворення із впливом османського, молдавського, українського-козацького, кримськотатарського та ногайського елементів [5, с. 197].

Крім того, османські форпости Східної Європи мали різні особливості в залежності від їх призначення. Серед *головних їх функцій* були такі.

І. Оборонна та політико-адміністративна функції. Османи створили відповідні форпости, для яких вони використовували вже існуючу фортифікаційну структуру, або ж будували нову. Приміром, на території, яка була до цього у складі Молдавського князівства, вони пристосовують молдавські фортеці та укріплення північного узбережжя для захисту нових володінь від українських козаків, які починають проявляти воєнничу активність у південному ареалі Східної Європи. Має сенс відзначити, що османи починають застосування звичної для власної території схеми будівництва фортець-візаві – коли фортеці зводяться одна проти одної на виходах великих річок у Чорне море, або ж по обидва береги. Так були побудовані фортеці Ізмаїл та Бендери. На території Західного Ногаю спочатку османи також використовують старі укріплення, побудовані Кримським ханом Менглі Гіреєм, приміром, Очаків. Відбувається поступове формування Очаківського укріпленого району, куди входить фортеця Озі, Хасан-паша та Кінбурнська, до яких згодом додається й Березанська.

Створення та розвиток системи оборони Османських володінь підрозділяється на *два основних періоди*:

1 період – кінець XV – XVII ст., в свою чергу може бути поділений на три окремі фази. Найважливіші кроки *першої фази* (кінець XV ст. – перша половина XVI ст.) – облаштування територій, розбудова фортець та захист від походів загонів українських козаків, що у державному плані передбачало і захист від Речі

Посполитої. На *другу фазу* розвитку оборони (середина XVI ст. – середина XVII ст.) припадає формування доктрини захисту володінь від організованого військового формування – Запорізької Січі, як нового елементу військово-політичних реалій, що встановилися на степовому кордоні між Європою та Азією» [2, с. 61]. *Третя фаза* оборонного змісту (друга половина XVII ст.) пов'язана із формуванням та існуванням автономного державного утворення – Війська Запорізького середини XVII ст. на Великому Степовому кордоні України; підписанням історичної угоди на рівних із козацькою державою Богдана Хмельницького (1648 р.). Саме у цей період відбуваються навіть спроби створення певної моделі української васальної держави під протекторатом Османської імперії на договірних умовах з гетьманом П.Дорошенком, що було підтверджено декількома міжнародними договорами.

2 період – XVIII ст. В цей час головним стає намагання захистити османські володіння в різних частинах України, з переважанням Причорноморського вектора військових дій, що було викликано оформленням претензій нової Російської імперії євразійського світу на вихід до чорноморських берегів, й безперечно ширше – вихід на Боспор і Дарданелли та далі у простір світового океану. Ці домагання викликали протистояння та військові дії в першій половині XVIII ст. і перемогу над Османською імперією в другій половині століття.

II. Господарська функція. У конкретно-історичному аспекті територія Османської імперії у Північному Причорномор'ї являла собою кочовий світ номадів васального Кримського ханства та форпости османів з військовою мусульманською владою. Кочове господарство ногайських татар Причорноморського степу існувало у своїх звичних ритмах – з літніми та зимовими міграціями. Протягом тривалого часу, практично до XVIII ст., вони залишалися переважно кочівниками, але степове скотарство доповнювалося обробкою земельних ділянок. До того ж, татари поступово осідали на землях південного узбережжя Криму та в районах великих міст [11, с. 273]. У цивілізаційному плані Османська імперія поєднала обидва організми (кочовий і осілий), але економічною основою держави було аграрне господарство. Усі завойовані землі були проголошені власністю держави [7, с. 263–264]. Міста, які зростали навколо багатьох оборонних пунктів-фортець поступово набували характерних ознак міста з ремісничою і торговою інфраструктурою. Особливу роль міста-фортеці відігравали у системі транзитної та прямої торгівлі. На користь цього твердження свідчать кілька обставин: швидка поява наприкінці XV – на початку XVI ст. митних реєстрів Аккермана, Кілії, Очакова; створення митниць; включення назв Османських міст-фортець до міжнародних договорів, зокрема із Польщею, та надання прав османським та іноземним купцям, у повній відповідності до пунктів угод, активної експлуатації знаних торговельних шляхів, зокрема Молдавського шляху для торгівлі із Польщею та іншими Європейськими країнами. У містах-фортецях, що виходили на узбережжя Чорного моря, були якірні стоянки, причали та належні пристані. Свідченням цього є давні схеми та плани Аккермана та Очакова. В цілому, Східноєвропейський регіон Османської імперії розцінювався як важливе джерело поповнення бюджету, продовольчої та сировинної бази швидко зростаючого Стамбулу. Реєстр товарів, що вивозилися з Туреччини, включав понад 120 окремих позицій, серед яких має сенс назвати: посуд, зокрема престижний з популярних керамічних центрів Ізнік та Кютахья, люльки, прикраси, бавовну, шовк, килими з Ушака та Ѓордеса, різноманітний одяг, вино, горіхи, спеції та ін.

III. Культурно-інтеграційна та релігійна функції. Світ османського прикордоння дуже швидко набув найбільш характерних рис матеріальної культури та побуту метрополії, враховуючи не лише військовий характер мешканців фортець – вихідців з метрополії, але й строкате етнічне оточення міст, що існували навколо фортець. Археологічні дослідження османських міст-фортець у різних районах Османських володінь на теренах України засвідчують заходи із швидкої побудови основних складових інфраструктури типової до мусульманських міст (мечеті, лазні), та звичного культурного оточення мусульман у матеріальному та духовному плані. Відразу ж після включення вже існуючих населених пунктів, або побудови нових форпостів, як це добре помітно за археологічними знахідками, спостерігається й швидке забезпечення предметами матеріальної культури через торгівлю з метрополією. Таку ситуацію відмічено за результатами наших багатолітніх розкопок Аккермана, Очакова, Кінбурна, а також досліджень Ізмаїла, Хотина та інших центрів.

Через забезпечення стабільного постачання різноманітних предметів суспільного та домашнього вжитку, османські володарі намагалися створити фундамент важливого ідеологічного змісту – Османські володіння не тимчасові, вони стабільні та довічні. Певне сприяння формування саме такої ідеї та полегшення її розвитку надавало досить потужне мусульманське оточення Північного Причорномор'я та Криму – татари та ногайці. З іншого боку, як відомо, у просторі Османської імперії, яка вже включала різні балканські народи, багатоетнічне середовище Малої Азії, тобто існування різних етносів та конфесій, склався своєрідний режим. Цей лад відрізнявся від інших країн – і мусульманських, і християнських. Відбулися спроби знайти раціональні форми міжконфесійних відносин, особливо на ранньому етапі формування державної структури за часів Мехмеда II. Була створена милетна (общинна) система немусульманських конфесій: християнської православної, вірменської, іудейської, яким надавалося право проживання в державі за умови дотримання віри та обрядовості. Враховуючі певні релігійні утиски, на теренах міст існували не лише мечеті, але й

релігійні храми різних конфесій, що відповідало й строкатому складу мешканців портових міст. Яскравим прикладом такої системи є Аккерман, де співіснували вірменська, болгарська церкви, синагога. В Очакові працювала також Молдавська церква. Але вищий прошарок країни – військові – могли бути тільки мусульманами. Проте навіть з урахуванням певних позитивів (як от визнання прав різних конфесій) відсутність єдиних цивілізаційних елементів суспільної ментальності разом з преференціями мусульман у владних структурах, сприяли наступному краху імперії [7, с. 262].

Речовий світ османських володінь постає джерелом проникнення у культуру українських навколишніх земель тюркських культурних впливів, різними засобами входить до побуту населення. На початку XVI ст., із першими козацькими походами на османські фортеці починається впровадження трофеїв у побут. У другій половині XVI ст. козаки переходять до активних наступальних дій, організації численних походів не лише у Крим, але й на центральну частину Туреччини, її столицю – Стамбул, інші міста, що входили до складу Османської імперії у Малій Азії, на Балканах [4, с. 153]. Козацькі походи XVI-XVII ст. постають своєрідними провідниками турецьких впливів, і через трофеї швидко прилучають до нових вжитків. Вони навіть привносять нову звичку – паління тютюну за допомогою спеціального пристрою – люльки турецького типу. Вже в середині XVII ст. ця нова звичка набуває широкого розповсюдження. А це, в свою чергу, змусило від трофейних зразків переходити до випуску власних копій турецьких і кримських виробів, і таким чином стимулювало розвиток власного виробництва, а згодом впровадження й власних рис люлькарства. Турецька матеріальна культура входить до побуту української еліти також через подарунки. Цього часу розповсюджується загальна мода на «Східний стиль», що був популярним у Європі. Значною мірою турецький вплив відчувається у козацькому одязі, клейнодах, холодній зброї та інших предметах матеріальної культури. Окрему групу речей складають такі гончарні вироби як посуд і кахлі. Проте, дослідження останніх років та порівняльний аналіз основного спектру матеріальної культури України та Османських володінь свідчать, що на її території відбувалися не просте перенесення або копіювання речей, але раціональне сприйняття та творча переробка чужорідних елементів [1, с. 333 – 432]. Отже йдеться не про втрату власної етнічної самобутності, а про процес збагачення культурної спадщини. Приміром, за матеріалами розкопок козацьких січей, зокрема Олешківської [10, с. 421], простежується паралельне існування двох культур (слов'янської та османської), що було характерною рисою Балканських провінцій Османської імперії тощо. Така форма співіснування, не дивлячись на культурні впливи, не має негативу поглинання, заперечення існування іншої культури з деякими спільними константами. Аналіз періоду Османського володарювання в Україні засвідчує, що у загальнополітичному аспекті на заваді Османських імперських зазіхань постала рухлива та активна сила молодого козацької цивілізації, початки формування та розвитку якої хронологічно співпали з османською інвазією. З іншого боку, визнання молодих державних утворень на теренах України, зокрема за міжнародними угодами, відбувається саме Османською імперією. Має місце процес народження деяких моделей української державності того часу [5, с. 198]. В історичному сенсі ситуація до навпаки почала складатися після виходу на арену іншої імперії із потугами світового панування – Російської, яка практично інкорпорувала більшу частину українських земель. Разом з тим нею було здійснено наступ саме на державотворчі тенденції, невизнання самобутності культурних та мовних традицій та багатств її народу. Порівняльне вивчення відображення різних функціональних спроможностей держав імперського типу, їх вплив та втручання у державотворчі процеси в Україні відкриває нові можливості відновлення власної історії на сучасному етапі розвитку.

Список використаних джерел та літератури

1. Біляєва С.О. Слов'янські та тюркські світи в Україні. К. – 2012. – 524 с.
2. Дашкевич Я. Р. Протурецька орієнтація XVI–XVII ст. в Україні та міжнародні відносини // Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє. – К., 2004. – С. 60–66.
3. Зайцев И. В. Крымское ханство: вассалитет или независимость? // Османский мир и османистика. – М., 2010. – С. 288–296.
4. Івакін В. Князі Вишневецькі та українське козацтво // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 152–155.
5. Кресін О. Османська імперія: роль в історії України // Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє. – К., 2004. – С. 192–198.
6. Орешкова С. Ф. Турецьке озеро-Чорне море в XV–XVIII вв. // Восток. – 2005. – № 3. – С. 18–39.
7. Орешкова С. Ф. Становлення Османської імперії: іслам і візантійське наслідство // Османський мир і османистика: сб. статей к 100-летию со дня рождения А. С. Тверитиновой (1910–1973). – М., 2010. – С. 248–268.
8. Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством отоманской Порты до начала XVIII в. – СПб., 1887. – 768 с.
9. Стороженко І. Воєнна доктрина Кримського ханства кінця XV – середини XVII ст. // Україна-Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє. – К., 2004. – С. 99–102.

-
10. Титова О. Дослідження Олешківської Січі у 2003 р. // Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні. – К., 2008. – Вип. 17. – С. 416–427.
11. Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О. Цивілізаційна історія України – К. 2006. – 631 с.

Ярослав Дзісяк

к.і.н., доцент кафедри гуманітарних
і фундаментальних дисциплін
Чортківського навчально-наукового інституту
підприємництва і бізнесу Тернопільського
національного економічного університету
С.Снігур

к.ф.н., доцент кафедри гуманітарних
і фундаментальних дисциплін
Чортківського навчально-наукового інституту
підприємництва і бізнесу Тернопільського
національного економічного університету

ФОРТЕЦІ ПІВДЕННОЇ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ: 1683–1772 рр.

У статті розглянуто замки південної Тернопільщини в період існування Речі Посполитої 1683–1772 рр., їхню функціональність після звільнення від турецького завоювання.

Ключові слова: Річ Посполита, Османська імперія, замок, фортеця, палац, король, магнат, реконструкція, занепад.

В урбанізованому сьогоденні більшість фортифікаційних споруд, як замків, так і збудованих на їх сонові палаців, перебувають у занедбаному стані. Головною мірою їхнє руйнування було спричинене турецько-польською війною 1672–1699 рр. Зробимо огляд фортифікаційних об'єктів у час існування Речі Посполитої, а саме тих замків, які були окуповані турками в період означеної війни. Диференціація подальшої функціональності замків полягає в тому, що, втративши оборонне призначення, частина фортець були занедбані їхніми власниками, інша – відбудована і/або реконструйована у палаци. За висловом українських істориків Р. Дращинського, Я. Пастернака, XVIII ст. означало на наших землях мирні часи, безпечні від нападів орд. Замість оборонних замків полька шляхта могла тоді будувати пишні палаци [7, с. 147]. Наприкінці літа 1683 р. король Ян III Собеський вирушив на допомогу австрійському імператору проти турецького війська у центральній Європі, водночас польська шляхта почала наступ на західне Поділля, зайняте турками [9, с. 33]. Немає однозначного твердження, як називати означені військові дії: відвоювання чи визволення. В контексті світоглядних аспектів гносеології, етнології та власне політології, це може відповідати, як одним так іншим категоріям.

Бучач, відомий однойменним мирним договором 1672 р. Востаннє бучацький замок був зруйнований турками у 1676 р. Після перемоги під Віднем у 1683 р., турецькі війська залишили більшість захоплених фортець Тернопільщини. Наступного року після вигнання турків з Бучача, у 1684 р. Потоцький відбудував замок. Немає суттєвих даних про долю твердині у першій пол. XVIII ст. Відомо, що у другій половині 1700-х років у занедбаному замку жив Миколай Потоцький. Але замість реконструкції, він збудував на замковому дворі маленький палац [15, с. 12, 3, с. 30].

Замок у с. Підзамочок, збудований 1600 р., як і його старший сусід у Бучачі, востаннє постраждав від турецького набігу у 1676 р. Аналогічно до бучацького замку, немає істотних даних про подальшу долю твердині, окрім описів руїн. До 1780 р. замок належав М. Потоцькому і був житловим [15, с. 38]. Це була одна з резиденцій магната.

Бучацький район, село Язлівець. В час турецької окупації 1672–1684 рр. Язлівець став адміністративним центром турецької провінції (еялету) – санджаком, куди входили Чортківська і Касперівецька нахії. Король Речі Посполитої Ян III Собеський, королева, син і двір, придворний оркестр, представники європейських держав прибули під Язловець. Вранці 24 серпня 1684 р. почався штурм фортеці, над вечір турецький гарнізон капітулював [Геральд, с. 79]. У звільненій твердині постала велика польська залога. Відбиття Язлівця стало головною метою і турботою Яна Собеського. На той час під владою Османів залишалися лише південно-східні околиці Тернопільщини.

Станіслав Конєцпольський помер у 1682 р., не залишивши нащадків, а тому записав Язловець бельзькому воеводі Янові-Александрові Конєцпольському. Після звільнення Язлівця коронним гетьманом А. Потоцьким від турків у 1684 р., певний час, принаймні, поки тривали військові дії на Поділлі мали місце